

15. *Bieder H.* Розвиток української і білоруської літературних мов в XIX–XX ст.: конвергентні і дивергентні процеси // *Studia Russica* / Будапешт. ун-т. Будапешт, 2005. Т. 22. С. 82–88.

СЛОВАЎТВАРЭННЕ АД АСНОЎ ДЗЕЯСЛОВАЎ ІНШАМОЎНАГА ПАХОДЖАННЯ

М. У. Гуль

*Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна,
бульвар Касманаўтаў, 21, 224016, г. Брэст, Рэспубліка Беларусь,
boxformail35@mail.ru*

Разглядаецца словаўтварэнне назоўнікаў ад іншамоўных дзеясловаў у межах навуковай (філасофска-сацыялагічнай, філалагічнай, псіхолага-педагагічнай, матэматычнай) і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі. Вылучаны найбольш пашыраныя мадэлі: *V + -нн-е*, *V + -ацыj-а*, *V + -оўк-а*, *V + -атар*; апісаны асаблівасці рэалізацыі гэтых мадэлей у розных тэрмінасістэмах. Пры ўтварэнні назваў адцягненага дзеяння таксама ўжываюцца менш прадуктыўныя мадэлі *V + аж*; *V + -арый*. З генетычнага пункту гледжання найбольш актыўнымі ў працэсах словаўтварэння выяўляюцца дзеясловы грэка-лацінскага і французскага паходжання.

Ключавыя словы: аддзеяслоўны субстантыў; дзеясловы іншамоўнага паходжання; мадэль; тэрмін; фармант.

Запазычванне з’яўляецца адной з неабходных умоў для развіцця лексічнай сістэмы мовы. На погляд А. К. Казкенавай, запазычванне стымулюе працэсы словаўтварэння, але ў сваю чаргу і актыўнае словаўтварэнне патрабуе інтэнсіўнага папаўнення слоўнікавага складу новымі невытворнымі словамі [2, с. 127]. Утварэнне вытворных слоў ад іншамоўных асноў пацвярджае неабходнасць запазычвання ў мове і з’яўляецца чарговым этапам уваходжання запазычання ў новае моўнае асяроддзе. Дэрывацыйны патэнцыял запазычанняў тлумачыцца як пазамоўнымі (актуальнасць паняццяў, якія абазначаюцца запазычаннямі), так і ўнутрымоўнымі прычынамі (невытворнасць запазычанняў). Ступень граматычнага засваення з’яўляецца не менш важным лінгвістычным фактарам. Запазычанні, якія не былі поўнаасцю засвоены ў граматычным плане, маюць некаторыя асаблівасці пры ўключэнні ў працэсы словаўтварэння (напрыклад, неабходнасць інтэрфіксацыі: *рэле* → *рэлейны*; трансфармацыя фінальнай часткі асновы: *паліто* → *пальцечка*; актыўны ўдзел у кампазіцыі: *кіно* → *кінафільм*, *канаакцёр* і інш.).

Здольнасць іншамоўных адзінак утвараць новыя словы з’яўляецца аднім з найважнейшых крытэрыяў засвоенасці. Шэраг новых слоў, утвораных ад іншамоўных дзеясловаў, з’яўляецца паказчыкам іх актыўнасці і дэрывацыйнага патэнцыялу. У гэтым артыкуле разглядаецца словаўтварэнне назоўнікаў ад іншамоўных дзеясловаў у межах навуковай

(філасофска-сацыялагічнай, філалагічнай, псіхолага-педагагічнай, матэматычнай) і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі.

Утварэнне аддзеяслоўных субстантываў пры дапамозе фарманта -нн-е. Фармант -нн-е далучаецца да асновы інфінітыва з захаваннем фінальнага галоснага (V. незак. → N. неадуш. н.). У тэрміналогіі **сацыялогіі і філасофіі** ад асноў іншамоўных дзеясловаў такім спосабам утвараюцца шматлікія назоўнікі: *лідзіраваць* → *лідзіраванне* (ад асноў англійскага паходжання); *гіпастазаваць* → *гіпастазаванне*, *прагназаваць* → *прагназаванне*, *філасаваць* → *філасафаванне*, *філасофстваваць* → *філасофстваванне* (ад асноў грэчаскага паходжання); *абстрагаваць* → *абстрагаванне*, *рэфлектаваць* → *рэфлектаванне*, *стымуляваць* → *стымуляванне*, *суб'ектывіраваць* → *суб'ектывіраванне* (ад асноў лацінскага паходжання); *дэклашаваць* → *дэкласаванне*, *мадэляваць* → *мадэляванне* (ад асноў французскага паходжання). **Філалагічныя** тэрміны-назоўнікі даволі актыўна ўтвараюцца ад асноў іншамоўных дзеясловаў пры дапамозе фарманта **-нн-е**: *акцэнтаваць* → *акцэнтаванне*, *рэдагаваць* → *рэдагаванне*, *транскрыбіраваць* → *транскрыбіраванне* (ад асноў лацінскага паходжання); *сінкапіраваць* → *сінкапіраванне* (ад асноў грэчаскага паходжання); *калькаваць* → *калькаванне*, *мадэліраваць* → *мадэліраванне* (ад асноў французскага паходжання). Для **псіхолага-педагагічных** тэрмінаў таксама характэрная гэтая мадэль: *анкетаваць* → *анкетаванне*, *канспектаваць* → *канспектаванне*, *канструяваць* → *канструяванне*, *мадэляваць* → *мадэляванне*, *маніпуляваць* → *маніпуляванне*, *маралізаваць* → *маралізаванне*, *ранжыраваць* → *ранжыраванне* (ад асноў французскага паходжання), *тэсціраваць* → *тэсціраванне* (ад асноў англійскага паходжання), *шкалаваць* → *шкалаванне* (ад асноў лацінскага паходжання). Гэтая мадэль дастаткова распаўсюджаная і ў **матэматычнай** тэрміналогіі: *дыферэнцыраваць* → *дыферэнцыраванне*, *інтэграваць* → *інтэграванне*, *транспанаваць* → *транспанаванне* (ад асноў лацінскага паходжання); *сіметраваць* → *сіметрараванне* (ад асноў грэчаскага паходжання). У тэрміналагічнай лексіцы субстантывы з гэтым фармантам галоўным чынам маюць значэнне апрадмечанага дзеяння (*лідзіраванне*, *рэфлектаванне*). Акрамя таго, назоўнікі гэтага тыпу могуць абазначаць сродак ажыццяўлення дзеяння (*тэсціраванне* – сродак праверкі ведаў).

У **навукова-тэхнічнай** тэрміналогіі фармант **-нн-е** з'яўляецца самым прадуктыўным ва ўтварэнні тэрмінаў са значэннем працэсаў [3, с. 76]: *глісіраваць* → *глісіраванне*, *манеўраваць* → *манеўраванне*, *рэверсаваць* → *рэверсаванне*, *фарсіраваць* → *фарсіраванне* (ад асноў французскага паходжання), *праектаваць* → *праектаванне*, *факусіраваць* → *факусіраванне*, *фармаваць* → *фармаванне* (ад асноў лацінскага паходжання); *фальцаваць* → *фальцаванне* (ад асноў нямецкага паходжання); *швартаваць* → *швартаванне* (ад асноў галандскага паходжання).

Утварэнне аддзеяслоўных субстантываў пры дапамозе фарманта -ацыј-а. Назоўнікі з фармантам **-ацыј-а** (і яго варыянтамі), утвораныя ад дзеясловаў, абазначаюць пераважна адцягненае дзеянне (V. незак. → N. неадуш. ж.). У якасці ўтваральных выступаюць дзеясловы на **-аваць**: *ідэнтыфікаваць* → *ідэнтыфікацыя*, *матываваць* → *матывацыя*; **-ізаваць/-ызаваць**: *лібералізаваць* → *лібералізацыя*, *маргіналізаваць* → *маргіналізацыя*, *папулярызаваць* → *папулярызацыя* (ад асноў французскага паходжання); *вульгарызаваць* → *вульгарызацыя*, *інстытуцыяналізаваць* → *інстытуцыяналізацыя*, *пралетарызаваць* → *пралетарызацыя*, *сакралізаваць* → *сакралізацыя*, *субстанцыялізаваць* → *субстанцыялізацыя*, *фемінізаваць* → *фемінізацыя* (ад асноў лацінскага паходжання); *люмпенізаваць* → *люмпенізацыя* (ад асноў нямецкага паходжання); *фашызаваць* → *фашызацыя* (ад асноў італьянскага паходжання); *вестэрнізаваць* → *вестэрнізацыя* (ад асноў англійскага паходжання, усе прыклады з **філасофска-сацыялагічнай** тэрміналогіі). У **філалагічнай** тэрміналогіі таксама адбываецца ўтварэнне назоўнікаў пры дапамозе фарманта **-ацыј-а** ад асноў іншамоўных дзеясловаў: *лексікалізаваць* → *лексікалізацыя*, *метафарызаваць* → *метафарызацыя* (ад асноў грэчаскага паходжання); *нейтралізаваць* → *нейтралізацыя*, *палаталізаваць* → *палаталізацыя* (ад асноў лацінскага паходжання); *тэрміналагізаваць* → *тэрміналагізацыя* (ад асноў грэка-лацінскага паходжання). У **псіхалага-педагагічнай** тэрміналогіі зафіксаваны асобныя адзінкі з фармантам **-ацыј-а**: *вербалізаваць* → *вербалізацыя*, *індывідуалізаваць* → *індывідуалізацыя*, *інтэрызаваць* → *інтэрызацыя*, *персаналізаваць* → *персаналізацыя*, *шпіталізаваць* → *шпіталізацыя* (ад асноў лацінскага паходжання); *гіпнатызаваць* → *гіпнатызацыя* (ад асноў грэчаскага паходжання), як і ў **матэматычнай**: *нумараваць* → *нумарацыя*, *палярызаваць* → *палярызацыя* (ад асноў грэка-лацінскага паходжання). Фармант **-ацыј-а** ўжываецца і пры ўтварэнні **навукова-тэхнічных** тэрмінаў: *дыслацыраваць* → *дыслакацыя*, *утылізаваць* → *утылізацыя*, *фільтраваць* → *фільтрацыя* (ад асноў лацінскага паходжання), *электрыфікаваць* → *электрыфікацыя* (ад асноў французскага паходжання).

Утварэнне аддзеяслоўных субстантываў пры дапамозе фарманта -оўк-а. Ад асноў іншамоўных дзеясловаў утвараюцца субстантывы з фармантам **-оўк-а** (V. незак. → N. неадуш. ж.). У **псіхалага-педагагічнай**, **філасофска-сацыялагічнай**, **матэматычнай** і **філалагічнай** тэрміналогіях паводле гэтай мадэлі ўтвараюцца назвы абстрактных паняццяў: *арыентаваць* → *арыентоўка* (ад асноў нямецкага паходжання), *інсцэніраваць* → *інсцэніроўка*, *скандаваць* → *скандоўка* (ад асноў лацінскага паходжання); *рыфмаваць* → *рыфмоўка* (ад асноў грэчаскага паходжання); *матывіраваць* → *матывіроўка* (ад асноў французскага паходжання). Фармант **-оўк-а** выяўляецца больш прадуктыўным у **навукова-тэхнічнай** тэрміналогіі: *арміраваць* →

арміроўка, факусіраваць → факусіроўка, фармаваць → фармоўка, фарміраваць → фарміроўка (ад асноў лацінскага паходжання), *балансіраваць → балансіроўка, фарсіраваць → фарсіроўка, фрэзераваць → фрэзероўка* (ад асноў французскага паходжання), *блакіраваць → блакіроўка, фальцаваць → фальцоўка* (ад асноў нямецкага паходжання).

У навукова-тэхнічнай тэрміналогіі пры працэсуальнай намінацыі ўсюды, дзе гэта практычна магчыма, паралельна з формай на -оўк-а суіснуе форма з -нн-е: *буксіроўка = буксіраванне, бункероўка = бункераванне, фальцоўка = фальцаванне*. Такія намінанты могуць быць словаўтваральнымі дублетамі, а могуць выяўляць семантычнае разыходжанне па суаднесенасці да розных катэгорый – дзеянне або сродак яго ажыццяўлення [3, с. 75–76].

Утварэнне аддзеяслоўных субстантываў пры дапамозе фарманта -атар. Назоўнікі з гэтым фармантам маюць агульнае значэнне ‘прадмет – утваральнік дзеяння ці прызначаны для яго ажыццяўлення’ [1, с. 232]. Сюды адносяцца назвы асоб паводле іх дзейнасці (V незак. → N адуш. м.): *эксперыментаваць → эксперыментатар* (ад асноў лацінскага паходжання), *эксплуатаваць → эксплуатаатар* (ад асноў французскага паходжання). У **навукова-тэхнічнай** тэрміналогіі словы, утвораныя па гэтай мадэлі, абазначаюць назвы механізмаў, прыбораў, прылад працы, якія служаць для ажыццяўлення дзеяння, названага ўтваральным словам (V незак. → N неадуш. м.): *акумуліраваць → акумулятар, вентыліраваць → вентылятар, вібрыраваць → вібратар, кандэнсіраваць → кандэнсатар* (ад асноў лацінскага паходжання), *рэзаніраваць → рэзанатар* (ад асноў французскага паходжання).

У навуковай і навукова-тэхнічнай тэрміналогіі пры ўтварэнні назваў адцягненага дзеяння ўжываюцца наступныя мадэлі: 1) утварэнне аддзеяслоўных субстантываў пры дапамозе фарманта -аж назва адцягненага дзеяння (V незак. → N неадуш. м.) *інструктаваць → інструктаж* (ад асноў лацінскага паходжання), *пілаціраваць → пілатаж* (ад асноў французскага паходжання); 2) утварэнне аддзеяслоўных субстантываў пры дапамозе фарманта -арый (V незак. → N неадуш. м.) *каментаваць → каментарый* (ад асноў лацінскага паходжання). Неабходна заўважыць, што ў вытворных словах (па першай мадэлі) суфікс -ірава- адсутнічае і парна-мяккія зычныя чаргуюцца з цвёрдымі: *пілаціраваць → пілатаж*;

Такім чынам, у даследаванай тэрміналогіі дзеясловы іншамоўнага паходжання з’яўляюцца базай для ўтварэння назоўнікаў суфіксальным спосабам па некалькіх мадэлях, з якіх найбольш рэпрэзентаваны прыкладамі V + -нн-е (вытворныя словы маюць значэнне апрадмечанага дзеяння); V + -ацыj-а (вытворныя словы абазначаюць пераважна адцягненае дзеянне). Мадэль V + -оўк-а больш пашырана ў навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, дзе словы, утвораныя па гэтай мадэлі, часта суіснуюць з формай з -нн-е: *фальцоўка = фальцаванне* (вытворныя словы абазначаюць

дзеянне або сродак яго ажыццяўлення). Назоўнікі з фармантам -атар маюць агульнае значэнне ‘прадмет – утваральнік дзеяння ці прызначаны для яго ажыццяўлення’, а таксама значэнне ‘дзеючая асоба’; у навукова-тэхнічнай тэрміналогіі – ‘механізм, прыбор, прылада працы’. Пры ўтварэнні назваў адцягненага дзеяння ўжываюцца мадэлі V + аж; V + -арый. З генетычнага пункту гледжання найбольш актыўнымі ў працэсах словаўтварэння выяўляюцца дзеясловы грэка-лацінскага і французскага паходжання.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. Мінск : Навука і тэхніка, 1985. Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. 431 с.
2. Казкенова А. К. Онтологія заімаванага слова: монаграфія. М. : ФЛИНТА : Наука, 2013. 248 с.
3. Мінакова Л. М. Беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія: фарміраванне, функцыянаванне, склад / Л. М. Мінакова, С. М. Аніськова, А. А. Станкевіч ; М-ва адукацыі Рэп. Беларусь, ГДУ імя Ф. Скарыны. Гомель : ГДУ, 2004. 146 с.

АКТУАЛІЗАЦЫЯ ФАКТЫЧНАЙ РЭТРАСПЕКЦЫІ Ў МАСТАЦКІХ ТВОРАХ В. ПАТАВАЙ І Л. РУБЛЕЎСКАЙ

В. П. Дзігадзюк

*Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І.П. Шамякіна,
вул. Новая, 22, 247760, г. Мазыр, Рэспубліка Беларусь,
Valya.digadyuk@mail.ru*

Навуковы кіраўнік: Чайка Наталля Уладзіміраўна, прафесар кафедры мовазнаўства і лінгвадыдактыкі УА БДПУ імя М. Танка, доктар, прафесар

Артыкул прысвечаны даследаванню тэкставай катэгорыі рэтраспекцыі на матэрыяле беларускай мастацкай прозы. Аналізуюцца сродкі рэпрэзентацыі кампазіцыйна-тэкставага віду дыскантынуума на ўзроўні лексем, сказу і звышфразавога адзінства. Адзначаецца спецыфіка і механізмы іх функцыянавання ў мастацкіх тэкстах пісьменнікаў. Вызначаны адносіны, на аснове якіх ажыццяўляецца пераход у рэтраспектыўную часавую прастору – прычыны, прамой актуалізацыі мінулых падзей, удакладняльна-тлумачальныя адносіны.

Ключавыя словы: катэгорыя рэтраспекцыі; кампазіцыйна-тэкставая рэтраспекцыя; рэтраспектыўныя адносіны; дыскантынуум; экспліцытныя сродкі.

Адным з найбольш дыскусійных пытанняў у сучаснай лінгвістыцы з’яўляецца даследаванне тэксту, яго асаблівасцей і катэгорый. Наяўнасць колькасці тэкставых катэгорый з’яўляецца спрэчным, што залежыць ад падыходу даследчыка да іх вызначэння. І. Р. Гальперын [1], М. М. Кожына [2], Т. В. Мацвеева [3] і інш. лінгвісты разглядаюць тэкставыя катэгорыі ў аспекце тыпалагічных прыкмет тэксту, якія ўдзельнічаюць у фарміраванні